

Ewa Thompson

MEGÉRTHETJÜK-E EGYMÁST?

A kortárs akadémiai diskurzus ismeretelméleti összeférhetlenségeiről

Alasdair MacIntyre amerikai filozófus 1990-ben jelentette meg *Three Rival Versions of Moral Enquiry: Encyclopedia, Genealogy, Tradition* című könyvét.¹ A könyv utolsó fejezete *Az egyetem és az előadás újragondolása* címet viseli és a következő javaslattal zárul: az akadémiai diskurzusban „mutassuk be magunkat”, mielőtt beszélni kezdenénk. Ez a bemutatkozás pedig legyen az ismeretelméleti nézeteinket bemutató állásfoglalás. Ilyen bemutatkozás nélkül, állítja MacIntyre, az egyetemi viták során elbeszélünk egymás mellett, hiszen a mai akadémiai viták résztvevői hajlamosak különböző és egymást kölcsönösen kizáró episztemológiai nyelveken beszélni. A bölcséleti vita közös filozófiai alapjának hiánya nehézzé, ha nem lehetetlenné teszi, hogy gondolatainkat megosszuk másokkal.

Lengyelországban sok egyetemi professzornak és diáknak túlzónak tűnhet MacIntyre javaslata. Jó néhány lengyel értelmiségi vallja, hogy létezik ilyen közös alap, és hogy az az objektivitás, racionalitás,² méltányosság, valamint az igazság elérésére való őszinte törekvés felvilágosodás kori hagyományára vezethető vissza. Első pillantásra úgy tűnhet, ez a hozzáállás gyümölcsöző vitákhoz vezet. A legtöbben egyetértenek abban, hogy a viták során tárgyunkat „nyitott elmével”, előítéletek és elfogultság nélkül kell megközelítenünk. Ezenkívül a lengyel tudósok és hallgatóik – ahogy bizonyos mértékben az amerikaiak is – hajlamosak azt hinni, hogy a tudás felhalmozható, és hogy többet tudunk ma, mint száz évvel ezelőtt. Mindez azt sugallja, hogy a mai gondolkodóktól megszerzett tudás valamiképpen jobb vagy magasabb szintű, mint amit a korábbi századok gondolkodói kínálnak. Szintén hajlamosak vagyunk elhinni, hogy amíg a fair play szabályait betartjuk, vitatkozhatunk és megérthetjük egymást különböző meggyőződéseink ellenére is. Ezért aztán az egyetemi előadás új tényeknek és/vagy tények új értelmezéseinek a bemutatása, ami feltételezhetően hozzátesz a már meglévő tudásanyaghoz és túlszárnyalja azt.

Azonban az objektivitás felvilágosodás által kergetett ábrándjának nem egy elemét már a 19. században aláásták. Ezt a századot, Paul Ricoeur nyomán, „a gyanú iskolájá-

¹ Alasdair MACINTYRE: *Three Rival Versions of Moral Enquiry: Encyclopedia, Genealogy, Tradition*, Notre Dame UP, South Bend, 1990.

² A racionalitás felvilágosodás kori fogalma alapján különbözik az antik görög, elsősorban Arisztotelész által megfogalmazottól. A mai tudomány egyik tévedése, hogy összekeveri az arisztotelészi racionalitás filozófiai realizmusban gyökerező fogalmát a felvilágosodás kori racionalitással, mely utóbbi önmagában zárt és nominalista (a realizmusban az olyan absztrakt fogalmak, mint a háromszög, az igazságosság [*justice*], a szépség vagy az igazság az „értelem tárgyai”; a nominalizmus szerint pusztá szavak). Arisztotelész és a felvilágosodás között csupán felszínes a hasonlóság.

nak” nevezhetjük.³ A felvilágosodás lerombolói közül talán Nietzsche bírt a legnagyobb jelentőséggel. *A morál genealógiájában* (1887) és korábban *A vidám tudományban* (1882) nem pusztán a kereszténység ellen, hanem – és ez sokkal fontosabb – magával az igazság fogalmával szemben érvelt. Híres kérdését: „Mi az igazság?”, így válaszolta meg: „Metaforák, metonímiák, antropomorfizmusok át- meg átrendeződő serege [...] melyeket valaha poétikusan és retorikusan felfokoztak, felékesítettek és átvitt értelemmel ruháztak föl, s amelyek [...] kanonikusnak [...] tünnek föl [...] az igazságok illúziók, amelyekről elfelejtettük, hogy illúziók.”⁴ Nietzsche megkérdőjelezi az igazság, a tudás, a kötelesség, a helyes, a jó, a rossz fogalmát. Véleménye szerint az igazság mint olyan nem, csupán bizonyos szemszögből létezik. Nietzsche hitt abban, hogy minden kommentár értelmezés, és minden értelmezés szubjektív. A hatalom akarása az igazság akarásává torzul, elrejtőzik mögötte. Ezenkívül az emberi személyiségnek, az „Én” jelentésének nincsen semmiféle központi magja. Az „Én” nem más, mint a kapcsolatok, eszmék és a személyes történelem összege. Nincs cselekvő, csak cselekvés (*A morál genealógiája*). Nincsenek állandó dolgok: ahogy Hérakleitosz mondta: *pantha rhei*, minden folyik.⁵

Nietzsche után jöttek a többiek. Freud azt állította, hogy amit gyermeki rajongásnak vélünk, valójában irigység és versengés a szülővel. Mióta a tudatalatti fogalma megjelent, se vége, se hossza a korábban természetesnek tartott jámborság dekonstrukciónak. Jacques Lacan extravagáns nézeteket kínált a tudatalattiról, míg Jacques Derrida megkísérelte végleg lerombolni a logocentrizmust, vagyis az elképzelést, mely szerint egy jelentés létrejöttéhez el kell fogadnunk valamely, az elmében vagy valóságosan létező feldolgozó központ létezését. A felvilágosodás hagyománya mellett elkötelezett tudós persze zavarba jöhet ettől, de mégsem vetheti el Nietzschét, Freudot és a „gyanú más mestereit”. A felvilágosodás hagyománya és a poszt-nietzschei ismeretelméleti hagyomány közötti ellentét hatalmas, és lehetetlen a kettő közötti különbségeket elrejtteni. Különösen nagy az eltérés az igazság fogalmának tekintetében. A felvilágosodás hitt az objektív igazságban, míg Nietzsche és a posztmodern szerint el kell vetnünk magának az igazságnak a fogalmát is, mivel az az esszencialista elgondolás és egy idejétmúlt (logocentrikus) érvelésmód része. Heidegger dinamikus fogalma az igazságról mint el-nem-rejtettségről (*aletheia*) elérhetetlenné tette azt a nem filozófusok számára, és szöges ellentétbe helyezte Arisztotelész egyszerű meghatározásával. A nyugati országokban bölcsészettudományok hallgatóinak ezrei szajkózzák szakmájukban ezeket az új nézeteket anélkül, hogy mérlegelnék a következményeit.

Képesek vagyunk-e tehát filozófiai vitákat folytatni, ha egyikünk a felvilágosodás hagyományát követi és azt vallja, hogy a bölcsészettudományok művelői az „objektív igazságot” kutatják, míg a másik szerint ilyesfajta diskurzusnak nincs helye a posztmo-

³ Paul RICOEUR: *Freud and Philosophy. An Essay in Interpretation*, ford. Denis Savage, Yale UP, New Haven, 1972, 28.

⁴ Friedrich NIETZSCHE: *A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról*, ford. Tatár Sándor, Athenaeum 1992/3., 7.

⁵ Ez – természetesen – egy nagyon posztmodern megközelítés.

dern korban? Ahogy MacIntyre mondja, „több rivális és egymással össze nem egyeztethető tradíció örökösei vagyunk”,⁶ és mélységesen különböző nézeteket vallunk arról, hogyan kell a könyveket olvasni és értelmezni. Akkor nem kellene legalább az előfeltevéseinket ismertetnünk már rögtön a vita elején?

A fent említett két hagyomány – MacIntyre enciklopédikus illetve genealógiai hagyománynak nevezi őket – alapjaiban eltérő módon vélekedik az igazságról és arról, hogy lehetséges-e egyáltalán megtalálni azt; éppen ezért gyökeresen különböző módon viszonyulnak a könyvekhez és az értelmezésükhöz is. A felvilágosodás követői megalkották Nagy Könyvek listáját – ezeket kellene az egyetemeken olvasnunk, hiszen az emberiség által valaha létrehozott legkiválóbb szövegek (ironikus, hogy Nietzsche is felkerült erre a listára). A poszt-nietzschei vagy posztmodern hagyomány szkeptikusan viszonyul már a Nagy Könyvek gondolatához is. MacIntyre szavaival élve, míg a felvilágosodás filozófusai, különösen a francia enciklopédisták a Biblia mint kanonikus könyv helyettesítésére törekedtek, a (poszt)modern magát a kánon fogalmát vonja kétségbe.⁷ Ráadásul a felvilágosodás a tudást felhalmozhatónak tekintette, egyfajta hatalmas enciklopédiának, amit az emberiség generációról generációra korszerűsít, míg az ilyesfajta folytonosság gondolata teljességgel idegen mindazoktól, akik részesei a posztmodern hagyománynak.

Ebből a vázlatos leírásból is látszik, hogy ellentétben mindazzal, amit a felvilágosodás követői valaha gondoltak, nincs egyetlen „objektív” módszere az olvasásnak és az intellektuális kérdések megvitatásának. Természetesen felhasználjuk – legalábbis bizonyos mértékben – az ókori görögöktől ránk hagyományozott logikai szabályokat, de még ezen szabályok érvényességével sem vagyunk képesek elkerülni a szubjektív ítéleteket és döntéseket. Ezért javasolja MacIntyre, hogy mielőtt az akadémiai vitát megkezdénénk, mutakozzunk be és tudassuk, melyik ismeretelméleti hagyomány követői vagyunk.

De elég lenne ez? Fel kell hívnunk rá a figyelmet, hogy a megértés a felvilágosodás hívei és a posztmodernisták között nehéz, ha nem lehetetlen. A két csoport más nyelven beszél és másképpen határoz meg alapfogalmakat. A megértés lehetetlensége gyakran megvetésnek álcázza magát. Valaki primitív, ha nem olvasta Foucault vagy Deleuze műveit. Vagy fordítva: ez és ez zsargont használ, de valójában nincs mondanivalója. Egy másik, a közös alap hiányából fakadó helyzet, amikor valaki a körülményeknek megfelelően változtatja ismeretelméleti elkötelezettségét: igen, posztmodern gondolkodó vagyok, bár a kiadómmal tárgyalva felvilágosult racionalista.

Mit kellene tenni? Van-e olyan módja a gondolkodásnak és a kommunikációnak, amely különbözik az itt bemutatottaktól? MacIntyre úgy véli, igen, és én is így gondolom. Hogy eljussunk hozzá, újra elő kell vennünk és kritikai vizsgálatnak kell alávetnünk a fentebb tárgyalt ismeretelméleti tételeket. Első lépésként vegyük észre, hogy az olyan

⁶ „[...] inheritors of a number of rival and incompatible traditions”, MACINTYRE: *I. m.*, 228.

⁷ *Uo.*, 25.

gondolkodók, mint Nietzsche és Freud, valóban aláásták az Ész Korának némely megalapozatlan feltevését. Mindenekelőtt megmutatták, hogy a nyelv nem egy átlátszó üvegdarab, melyen keresztül mindenfajta torzulás nélkül láthatjuk a világot. A nyelv sokféleképpen eltorzítja a valóságot, ábrázoló képessége pedig sokkal összetettebb, mint azt a francia enciklopédisták vagy John Locke feltételezték. Másodszor, saját elménk is sokkal bonyolultabb, mint ahogy azt a felvilágosodás embere hitte. Akaratunkat (nevezzük bár a hatalom akarásának, élniakarásnak, győzniakarásnak, id-nek vagy tudatalattinak) nem lehet egyszerűen hatálytalanítani vagy elhallgattatni az értelmünkkel; sosem vagyunk teljességgel objektívek, előítéletektől és érzelmektől mentesek. Szenvedélyeink és vágyaink számtalan módon képesek elhomályosítani értelmünket és utópiává változtatni a felvilágosodás törekvéseit. Nem elég pusztán segítségül hívni az „értelmet” és azt várni, hogy ez megoldja problémáinkat; ezzel az esetek többségében csupán becsapnánk magunkat.

MacIntyre határozottan azt állítja, hogy az elmúlt néhány száz évben az ismeretelmélet elvesztette erkölcsi dimenzióját, amely korábban a tudás szerves része volt. Ezt az elveszett, véleménye szerint a morális és a szellemi élet elválaszthatatlanságát feltételező ismeretelméletet nevezi a „harmadik dimenzió”-nak. Ahhoz, hogy bármilyen – filozófiai, társadalmi, pszichológiai, politikai vagy irodalmi – kutatást folytathassunk és értelmes következtetéseket vonhassunk le, szükségünk van bizonyos fogékonyságra és erényekre. Csupán a racionális gondolkodás, vagy – Nietzschét követve – a racionális értelem tagadása még nem elégséges. MacIntyre ezzel tehát nem csupán Nietzschével, hanem John Locke-kal is szembehelyezkedik.

De mire is gondol, amikor összekapcsolja a tudást a moralitással? Mindez érthetővé válik, ha segítségül hívjuk Platón *Gorgiasz* című dialógusát, amelyben Szókratész és tanítványai a szabadság és a kiváló emberek témáját tárgyalják. Platón egyik ellenfele amellet érvel, hogy ezeknek a kiváló embereknek nagyobb részt kell juttatni a hatalomból a köztársaságban. Kalliklész azt mondja: „az állam ügyeiben eszeseket és bátrakat [...] illeti meg az állam vezetése: s az a jogos, hogy ezeknek, akik parancsolnak, több jusson, mint másoknak, akik engedelmeskednek”. Szókratész így felel: „S kinek parancsolnak vagy engedelmeskednek? Maguknak? Vagy hogyan?” „Mit mondasz?” – vág vissza Kalliklész.⁸ Itt következik Szókratész mesteri húzása: „Azt, hogy minden ember önmagán uralkodik. Vagy az önuralom nem is szükséges, elég, ha másokon uralkodunk? [... aki képes másokon uralkodni] mértékletes, tud magának parancsolni és a gyönyöröket és vágyakat féken tartja.”⁹

Szókratész arra mutat rá, hogy sem a kivételes intellektus, sem tudatalattink összetettségének felismerése, sem a nyelv összetettségének tudatosítása nem elégséges ahhoz, hogy helyes következtetéseket vonjunk le bármiről. MacIntyre szerint mielőtt bármifé-

⁸ PLATÓN: *Gorgiasz*, 491 d1–10, ford. Péterfy Jenő = PLATÓN *Összes művei*, I., Európa, Budapest, 1984, 571–572.

⁹ *Uo.*, 491d11–e4.

le vizsgálatba, bármiféle tudás keresésébe fognánk, már birtokolnunk és ismernünk kell bizonyos morális tulajdonságokat, melyek nélkül a továbbhaladás lehetetlen.¹⁰ De melyek is ezek a tulajdonságok? Közéjük tartozik a mértékletesség, a fegyelem és az alázatosság. Miközben az ember intellektusa kellőképpen fejlett kell legyen (az értelem és a tudás a világ megértéséhez elengedhetetlen bevezetést jelentik), következő lépésként saját magunk urává kell válnunk. Ahhoz, hogy valamely problémát teljességgel megérthessünk, megfelelő hozzáállást kell kialakítanunk magunkban, és ez a hozzáállás morális kérdésekben összefüggésben áll önnevelésünkkel. Személyiségünk akarati és érzelmi aspektusai gyakran bújnak az értelem álarca mögé, ezzel nem csupán a külső szemlélőt, de saját magunkat is megtévesztve, épp ezért a morális nevelés elengedhetetlen.

Hadd mutassam be a probléma fontosságát egy, a lengyel társadalmi és politikai életből vett példával. 2009 januárjában a lengyel Oktatási Minisztérium úgy döntött, megváltoztatja a középiskolák lengyel irodalom tantervét, melynek értelmében a kötelező olvasmányok listáján csupán részleteket hagytak meg Witold Gombrowicz *Ferdydurke* című regényéből illetve egy fantasztikus történetet Bruno Schulztól. A döntés széleskörű felháborodást váltott ki és petíciót is előterjesztettek a régi tanterv visszaállítására érdekében. A zúgolódas háttérben egy, a tudás és a gondolkodás, valamint a kommunikáció módjait érintő sokkal mélyebb véleménykülönbség állt. Akik szerint Gombrowicz és Schulz megfelelő bevezetést jelentenek a lengyel irodalomba, klasszikus esetei azoknak, akik tagadják, hogy egy jól meghatározott erkölcsi hagyomány szükségeltetik a diákok szellemének és ítélőképességének fejlődéséhez. Ők, MacIntyre szavaival élve, tagadják a morális és intellektuális élet elválaszthatatlanságát. Úgy érzik, egy lengyel kamasznak arra van szüksége, hogy képes legyen innovatív és merész módon használni a nyelvet, erre pedig Gombrowicz és Schulz bőségesen szolgáltatnak példát. A velük szemben állók szerint az irodalom több annál, hogy a lengyel nyelv okos és kreatív használatának taneszköze legyen, és a teljes képhez hozzá tartozik az is, amit Szókratész önuralomnak vagy erkölcsi tartásnak nevez.

Miért lehet a gondolkodásnak és a kommunikációnak általunk felvázolt harmadik útja jobb, teljesebb, átfogóbb, mint a felvilágosodás hagyománya vagy a posztmodern hagyomány? Azért, mert magában foglalhatja mindkét hagyományt, míg sem a felvilágosodás, sem a posztmodern nem tartalmazhatja az értelem használatának ezt a harmadik módját. Korábban már jeleztem, hogy szinte teljes az egyetértés annak tekintetében, hogy a felvilágosodás gyenge pontjait már aláásta a Nietzsche-től és más „gyanakvó”, az emberi állapot korábban figyelmen kívül hagyott aspektusait vizsgáló filozófusoktól induló hagyomány. A posztmodern hagyomány pedig, amely véleményem szerint a nyugati metafizika nietzschei tagadásának folytatója, könnyen megtámadható, amint előtérbe helyezük alapvető közölhetetlenségét. Ha az emberi személyiség éppoly töredezett, ahogy Nietzsche gondolja, ha csak cselekvés van, de nincs cselekvő, ahogyan

¹⁰ MACINTYRE: *I. m.*, 60.

A *morál genealógiájában* állítja, akkor a kommunikáció és a dialógus lehetetlen. Ha Nietzschenek igaza van, nem beszélhetünk racionális módon az emberi személyiség általa akaratsnak nevezett irracionális eleméről. Ha igaza van, a logikus gondolkodás alaptörvényei, az azonosság és az ellentmondás elvei hamisak, hiszen a „Ki vagyok én?” kérdés felvetésével feltételezzük ennek az „Én”-nek valamiféle állandóságát. Ha nincs ez az állandóság, a kérdés értelmét veszti. Ezen feltételek mellett hogyan lehetséges a kommunikáció? Ha az én „álcákban és pillanatokban oldódik fel, [ha amit birtokolunk, csupán olyan] én, ami álcákból és alkukból áll”,¹¹ ha nincs valódi jelentése az „Én”-nek, hogyan folytathatnánk párbeszédet?

A felvilágosodás a keresztény metafizikán és az antik görögségen alapuló hagyományra adott *válaszként* jött létre. A posztmodern egyfajta érvelési mód a keresztény metafizikával és a görögséggel szemben. Mindkét gondolkodásmód más hagyományok visszhangja: nincs saját, független létük. Válaszok a szókratikus filozófiára és a kereszténységre. Ahogyan Witold Gombrowicz mondaná, olyan dolog „ellen” íródtak, melyet elutasítanak; ők maguk nem kínálnak átfogó rendszert, és a létezésük épp attól függ, amit visszautasítanak. Vagy ahogy Dosztojevszkij olyan jól megfogalmazta az Ördögről szólva *A Karamazov testvérekben*, kétségbeesetten vágyják a valóságot, hiszen ők maguk nem valóságosak és csupán az általuk elutasított hagyományok „tagadásaként” „létezhetnek”. Az ismeretelmélet és az erkölcs összetartozása nem volt ismeretlen az antikvitásban, de a modern korban feledésbe merült: újabb példa arra, hogy a felvilágosodás feltételezései ellentétben a tudás nem halmozható fel. Bizonyos értelemben kevesebbet tudunk, mint az előttünk élt nemzedékek.

De térjünk most vissza MacIntyrehez: ő azt tartja, hogy az emberi lény nem csupán értelem, ahogy a felvilágosodás állította; sem nem pusztán érzelem és akará, ahogy Nietzsche és követői szerették volna. Olyasvalamit állít, amit kevés modern filozófus mert kimondani: ahhoz, hogy megérthessük egymást, gyakorolnunk kell bizonyos erényeket, melyek nélkül a kommunikáció aligha lehetséges. A 21. században ez egy valóban újszerű és forradalmi felvetés, amit igazán érdemes fontolóra vennünk.

(Fordította Szathmáry-Kellermann Viktória)

„Can we communicate? On epistemological incompatibilities in contemporary academic discourse”, *College and the Academic Community in the European and American Tradition*, edited by Mark O’Connor and Piotr Wilczek (Boston–Warsaw: Boston College and University of Warsaw Press, 2010), pp. 205–211.

¹¹ *Uo.*, több helyen.